

Mórocz Gábor*

Kultúrkritikai esztetöredékek Madách Imre Az esztétika és a társadalom viszonyos befolyása című értekezésében

1. Előjáróban

Madách Imre egyfelől irodalmi alkotóként – drámaíróként, költőként –, másfelől közéleti személyiségként – jogásként, szónokként, politikusként – jóval ismertebb, mint értekezőként. Ami korántsem tekinthető véletlennek. Kétségkívül meglévő gondolkodói tehetsége csak felvillanásszerűen mutatkozott meg a tanulmányírás területén. Ennek a legfőbb oka az, hogy egy ifjúkori, szöveges vázlatnak ható kísérletét, az 1842-es *Művészeti értekezést* leszámítva pályája utolsó szakaszáig nem jelentkezett tanulmányokkal. Harminckilenc, illetve negyvenegy évesen írta meg előbb *Az esztétika és a társadalom viszonyos befolyása*, utóbb *A nőről, különösen esztétikai szempontból* című székfoglaló beszédeit (az egyiket – 1862-ben – a Kisfaludy Társaság, a másikat – 1864-ben – a Magyar Tudományos Akadémia számára), amelyek teljes értékű tanulmányokként tarthatók számon. A nem túl korai – jóllehet ígéretes – kezdetet azonban nem követte folytatás, kiteljesedés.

Az, hogy a tanulmányírói életmű torzó maradt, természetesen nem a szerző motiváltságán (illetve annak hiányán) múlt. Fábián Ernő kutatásai alapján ma már pontosan tisztában vagyunk azzal, hogy Madách az 1860-as évek elején számos tanulmánytervet vetett papírra (és közülük több olyan is van, amely szorosabban kapcsolódik *Az ember tragédiája* tematikájához).¹ Ezeket az elképzeléseket az őt sújtó fiziológiai végzet kényszereiből fakadóan – elhúzódó betegségei és korán, 1864-ben bekövetkezett halála miatt – már nem tudta realizálni az író.

Madách nem volt rendszeralkotó gondolkodó. Már csak életidejének szűkre szabottsága miatt sem válhatott azzá. Igaz, valószínűleg nem is állt szándékában, hogy szisztematikus igényű munkákat hozzon létre. Kis terjedelmű értekező prózájában rendszer helyett esztetöredékeket találhatunk, amelyek kevés kivételtől eltekintve nem különösebben eredetiek,² de figyelemre méltók – és

nem kizárólag a fő mű, *Az ember tragédiája* felől nézve. Mindazonáltal ezek a gondolatforgácsok Madách legjelentősebb értekezésében, *Az esztétika és a társadalom viszonyos befolyása*ban elmélyült műgonddal megformált egységgé állnak össze.

2. Madách idealizáló görögségértelmezésének főbb összefüggései

Az ambiciózus címet viselő tanulmány³ nagy léptékű összefüggéseket tárgyal – gyakran túlzott tömörséggel. A szöveg viszonylagos belső koherenciáját az esztétikai fókuszú problémafelvetések iránt fokozottan érzékeny kultúrkritikai szemlélet állandó jelenléte biztosítja. A székfoglalóban kibontakozó gondolat sor rendező elve az aszimmetrikus korszakszembeállítás. Madách merev oppozíciós viszonyt tételez két különböző kor és kultúra között. Élesen konfrontálja egymással a *klasszikus* és a *modern*, a *régi* és az *új* hívószavakkal leírható eszmei és esztétikai paradigmákat. A *klasszikus*, a *régi* az ókori görög kultúrát jelenti, pontosabban: annak autentikus alakváltozatát a hellenisztikus kort megelőző, több évszázadra kiterjedő periódusban. A *modern*, az *új* jelzők az európai civilizációra és főként Madách saját korára, a 19. századra vonatkoznak. Az értekező a *klasszikust* ismeri el a legfőbb értékmérőként, a *modernt* viszont a negatív irányú elhajlás, a hanyatlás képzeteivel társítja.

Madách görögségértelmezését okkal nevezhetjük idealizálónak és túláltalánosítónak. A székfoglaló szerzője – a 18. századi német klasszicista művészetelmélet, Johann Joachim Winckelmann (1717–1768) nyomán – hisz abban, hogy létezett görög harmónia (amelynek lényegét a kissé elköptatott „nemes egyszerűség, csendes nagyság” formula fejezi ki⁴). Magyar tanulmányíró elődei közül Kölcsey Ferenc (1790–1838) is osztja ezt a közkeletű meggyőződést.⁵ Kölcsey *Nemzeti hagyományok* című, 1826-ban keletkezett magisztrális értekezésében részletesen kifejti, hogy a görög kultúra különböző részterületei (vallás, irodalom, filozófia, képzőművészet, építészet) harmonikus egységet alkottak – méghozzá korszakokon átívelően. Ezt az egységet a mitológia alapozta meg, amely az ókori görögöknél a kultúra egészét áthatotta. A korszakszembeállítás és a kultúrkritika már Kölcsey munkájában is fontos szerepet játszik. A *Nemzeti hagyományok* szerzője a kultúrkritikus megközelítést elsődlegesen a középkori és az újkori Európára vonatkoztatva érvényesíti, ám azután a hazai viszonyokra is alkalmazza. Szerinte a magyar kultúrát – a göröggel szöges ellentétben – alap nélküliség, diszharmónia és folytonosságihiány jellemzi.⁶

Sem Kölcseynek, sem pedig Madáchnak nem kérhetjük számon a mai tudásunkat. Mindkét gondolkodó olyan korban élt, amikor a görög harmóniáról szóló, winckelmanni ihletésű elképzelésnek – amely ma már avított és végletesen leegyszerűsítőnek hat – még senki sem adta átfogó és meggyőző erejű bírálatát. Erre a feladatra majd csak a pályáját klasszika-filológusként kezdő német filozófus,

* Mórocz Gábor PhD, irodalomtörténész, szerkesztő, tudományos munkatárs, Tokaj-Hegyalja Egyetem, Regionális Történeti és Művelődéskutatói Tanszék, ORCID: 0009-0008-7939-1134

Friedrich Nietzsche (1844–1900) vállalkozott – *A tragédia születése a zene szelleméből, avagy görögség és peszsimizmus* című, 1872-ben napvilágot látott könyvében.⁷ A fiatal Nietzsche szakított a köztudatban rögzült statikus görögsgképpel, és a Szókratész előtti görög kultúrát két, egymással termékeny feszültségben lévő princípium, az *apollóni* és a *dionüszoszi* ütköző–egyező egységeként írta le. Ebben az új, differenciáltabb görögsgértelmezésben a diszharmonia és az értelem rendjét felforgató ösztönvilág (freudi fogalommal élve: a tudattalan) is megkülönböztetett helyet foglalhatott el – elsősorban a *par excellence* „plebejus” isten, a féktelenül életigenlő és mámorkedvelő Dionüszosz révén (aki arra volt hivatott, hogy az arisztokratikus, távolság- és mértéktartó, érzékeny lelki alkata ellenére szigorú, hideg és kíméletlen művészipstennek, Apollónnak az ellenpólusa legyen).

Madách az eszményített, homogén, a dionüszoszi elemet nélkülöző görögség felől közelítve fogalmaz meg határozott bírálatot azokkal a kulturális – illetve tágabb értelemben: társadalmi – jelenségekkel szemben, amelyeket saját korában jellegadónak talál. Idetartozik a kapitalista mentalitástól való erőteljes idegenkedése (aminek – mint köztudott – *Az ember tragédiája* londoni színeiben is félreérthetetlenül hangot ad). Ez az érzelmi színezetű kapitalizmuskritika – ahogyan az alapjául szolgáló görögsgeszményítés is – kétségtelenül konzervatív világnézeti jegyeket hordoz. A tőkés rendszerhez közvetlenül társítható üzleti szellemet nem valamifajta utópista szocialista elméletre, hanem az antikvitás értékvilágára hivatkozva utasítja el. Ennek megfelelően: az értekező Madách egyoldalúan pozitív görögsgképe *múltba fordított utópia*-ként is értelmezhető.

Az utóbbi terminus kapcsán a székfoglaló szerzője párhuzamba állítható olyan, bonyolult világképpel rendelkező – újkonzervatív, vallásos meggyőződésű, tekintélyelvű, ám szociálisan érzékeny, mindemellett a századvégi, dekadenciába hajló esztéticizmus előfutáráiként is számon tartható – gondolkodókkal, mint a közvetlen kortársai közé sorolható angol művészeti kritikus és ideológus, John Ruskin (1819–1900), vagy a nála egy nemzedékkel fiatalabb, de pályafutását nagyon korán, már az 1860-as évek közepén megkezdő magyar író–esszéista–politikus, Asbóth János (1845–1911). Igaz: az sem hagyható számitáson kívül, hogy az egyik oldalon Ruskin és a Ruskin-tanítvány Asbóth, a másikon pedig Madách, jóllehet egyként a markánsan jelenkritikus hagyományelvűség követői, annak eltérő változatait képviselik. Ruskinnál és a fiatal Asbóthnál az általuk egységes periódusként kezelt késő középkor és kora reneszánsz, illetve kronotoposz-ként a 14–15. századi Velence a sivár, eszmények nélküli jelen – és általában a félresiklott modernség – idealizált ellenpontja⁸ és nem (vagy nem elsődlegesen) az antikvítás, mint Madáchnál. Ez lényegi tartalmi különbségként értékelhető.

3. Madách, a kétlelkő liberális

Joggal merül fel a kérdés: „reakciónak” nevezhető-e Madách – regresszív idealizmusa, múlt felé fordulásának végletessége okán? Tudjuk: a doktriner liberalizmus állhatatos híveként ismert Pulszky Ferenc már 1883-ban úgy vélte: „[...] *Az ember tragédiája* [...] a reakciónak prédikációja, nem a haladásé.”⁹ Ezzel a negatív értékhangsúlyú minősítéssel természetesen nem magát Madách Imrét, illetve az író teljes munkásságát, „csak” a fő művét bélyegezte meg Pulszky. A vele polémiaiba bocsátkozó Rákosi Jenő viszont éppen arra hívta fel nem eléggé körültekintő vitapartnerének és a korabeli, rövid emlékezetű közvéleménynek a figyelmét, hogy a politikus (és a politikai publicista) Madách mindig is liberális volt.¹⁰ Rákosi nem könnyen cáfolható megállapítására legutóbb *Az ember tragédiája* recepciótörténetét kutató Balogh Csaba hivatkozott – teljes egyetértéssel.¹¹

Madách annak a 19. századi magyar nemesi liberalizmusnak a táborába tartozott, amelynek a haladáselv jelentette az éltető elemét. Egyetemi hallgatóként a reformkor egyik legradikálisabb politikai mozgalmával, a Kazinczy Gábor nevével fémjelzett Ifjú Magyarországgal rokon-szenvezett. Néhány évvel később az ország polgárosodásáért és a parlamentarizmusért visszafogottabb eszközökkel küzdő centralistákhoz állt közel. Lényegbevágó, amit Szabad György a pályakezdő közéleti férfiú ellenséggképéről írt: „Madáchot politikai nézetei [...] nemcsak elhátárolták, hanem szembe is fordították a reformtábor ellenfeleivel, a tradicionális konzervatívok mellett a pozícióörző törekvéseiket is fontolva haladókká minősítő újkonzervatívokkal is.”¹² András László mutatott rá arra, hogy Madách 1844-től, a centralisták kezébe kerülő *Pesti Hírlap* publicistájaként „[...] – a megyei önállóság kérdésén kívül – szinte mindenben” együtt haladt „a kossuthi politikai vonallal”,¹³ ami a szerző szerint nem csoda, hiszen „a konzervatívokkal szemben Kossuth és a centralisták számos kérdésben szövetségesei”¹⁴ voltak. 1848–1849-es közéleti szerepvállalása – hullámozó egészségi állapotától nem függetlenül – viszonylag csekély volt;¹⁵ a szabadságharc során ideológiai szempontból olykor ingadozónak látszott. Ez a legtöbbet vitatott fejezete a politikus, köztisztviselő Madách működésének.¹⁶ Ahhoz viszont nem férhet kétség, hogy közéleti újraaktivizálódásának időszakában, az 1860-as évek elején a Béccsel való megegyezést ellenző Teleki László és a Határozati Párt egyik legelkötelezettebb hívévé vált. *Politikai hitvallomás* címen ismert 1861-es képviselőjelölti programjában a francia forradalom hármasszavának fogalmi tartalmait úgy világította meg, hogy közben a magyarországi társadalom előtt álló főbb modernizációs kihívásokat is számba vette; az ekkoriban a Habsburg Monarchia rettegett ellenségének számító Kossuthot idézte (természetesen pozitív összefüggésben), és félreérthetetlenül tette, hogy kitart 1848 eszméi mellett, sőt: azok továbbfejlesztését, radikalizálását látja szükségesnek.¹⁷

Mindenek ellenére – ahogyan Szegedy-Maszácz Mihály is leszögezte *Az ember tragédiája* gondolati és szerkezeti összetettségét bemutató nagy ívű, interdiszcipliná-

ris szemléletű tanulmányában – Madách a *Tragédiában* nem azonosult „a liberalizmus haladáselvével”.¹⁸ Tegyük hozzá: a politikai eszmetörténet terén is otthonosan mozgó irodalomtörténész meglátása *Az esztétika és a társadalom viszonyos befolyására* hatványozottan érvényes. Gondoljunk arra, hogy a drámai költemény többszólamú értékrendszerében – legalábbis az egyiptomi, a két prágai vagy a párizsi szín tanúsága szerint – még helyet kap a történelmi (társadalmi) haladásba vetett bizalom, amely utóbb persze újra és újra illúzióként lepleződik le a műben. Az értekezés szövegében ellenben a nyomát sem találjuk a haladáshitnek.

Így aligha lehet elkerülni azt a következtetést, hogy Madách kétszínű liberális volt: olyan szkeptikus, öngyötrő

szabadelvű, aki időről időre kérdőjeleket tett mindenfajta eszme mellé, ideértve még a számára rokonszenves politikai idealizmus sarkalatos tételeit is. Madách gondolatvilágában tehát nem zárta ki egymást a liberális meggyőződés és a haladáshittel szemben ismétlődően felmerülő, utóbb egyre erősödő kétely. Baranyi Imre szerint ez a kettősség már az 1830-as évek végétől fel-feltűnt a joghallgatóként az *Athaeneum* folyóiratot előszeretettel olvasó Madách szellemi horizontján:

„Madách [...] nem tud feltételeket nem tartalmazó, egyértelmű világképet kialakítani a fejlődés kérdésében sem. [...] haladáshite csak végső jóvátétel és igazságszolgáltatás az ember nemes értékeinek – emellett

A fáraó s a haldokló rabszolga. Zichy Mihály rajza.
Madách Imre: Az ember tragédiája. Negyedik szín¹⁹

makacsul munkálkodik benne a tudomány akkori állásának megfelelően[,] olykor szinte úgy látszik, hogy nagyobb erővel, az emberiség süllyedéséről vallott felfogás. [...] Madách nem tudott állandó hittel bízni a haladásban – mint ahogy fiatal korának liberális filozófiai, társadalmi közérzlete sem. [Ennek az ellentmondásos „közérzetnek” a legmagasabb intellektuális színvonalon éppen az 1837-ben alapított *Athenaeum* adott hangot – M. G.] Minden valószínűség szerint a pesti évek alatt találkozott először a fejlődésszeme bonyolultságával.”²⁰

Madách ugyanakkor eredményesen törekedett arra, hogy önnön kételkedését egyértelmű korlátok közé szorítsa. Szó sincs róla, hogy bármilyen műfajú írásában is engedményt tett volna az úgynevezett „reakciónak”. Sem a drámaszerző antropológiai és történetfilozófiai értelemben vett pesszimizmusa, sem a tanulmányíró esztétizáló modernségkritikája nem hozható közös nevezőre – és végképp nem azonosítható – a trón és oltár szövetségének eszméje köré szerveződő ultrakonzervatív ideológiával.

A fentiek fényében indokolt különbséget tenni egyfelől az író és a gondolkodó, másfelől a politikus (és a politikai közíró) Madách Imre beállítódása, eszmei alapállása között. Mi több: a differenciálás művelete itt még nem ér véget, hiszen – mint már jeleztük – a drámaíró és az értekező Madách gondolatvilágát sem lehet egy az egyben megfeleltetni egymásnak. *Az ember tragédiája* athéni színében megformálódó, ambivalenciától sem mentes görögségképnek például nincs túl sok köze a klasszikus görög kultúrának ahhoz az idealizáló megközelítéséhez, amely *Az esztétika és a társadalom viszonyos befolyása* szövegéből kiolvasható.

4. Konzervatív kultúrkritika, esztétikai látásmód

Madách konzervativizmusa többnyire akkor mutatkozik meg, amikor az enciklopédikus érdeklődésű író–gondolkodó nem kifejezetten a magyar közélet konkrét és hűsbá vágó kérdéseivel foglalkozik. Az elvont témaválasztású 1862-es székfoglaló az esztétikai látásmódú művészetelmiségi kulturális fókuszú konzervativizmusát közvetíti – ami nem tévesztendő össze a jóval földhözragadtabb politikai konzervativizmussal.

Madách kultúraértelmezőként nem törekszik arra, hogy felülvizsgálja a hagyományos elitizmus *locus communis*-ait. Elfogadhatatlannak tartja az üzleti szemlélet térhódítását a művelődés területén. A kultúrjavak árúvá való lefokozása ellenérzésekkel tölti el. Lesújtó véleményről alakít ki azokról az újabb kori művészekről, akik – ókori görög elődekkel szemben (?) – a megélhetésük szolgálatába állítják az alkotást. („Ó, hányan cserélik be így koszorújukat egy darab kenyérért! Hányan élnek egy rövid kényelmes életet, nevök dicsősége árán!”²¹ – méltatlankodik.) Szenvedélyesen bírálja a szélsőséges utilitarizmust, a túlhajtott

hasznosságelvet. Számára a *hasznosnál* magasabb szintű értéket képvisel a *szép*.

A székfoglalójában az esztétika alapproblémáit is érintő Madách úgy véli: az, hogy mi a szép – hogy mit jelent a szép –, nem tehető függővé az egyes ember önkényes megítélésétől. Nála a szépség abszolút érvényű, objektív realitással rendelkező fogalom. Szerinte a szép – illetve kifejezetten a művészeti szép – ellenáll az időbeli változásoknak.

Madách magától értetődőnek gondolja, hogy a művészeti szép autonómiával rendelkezik. Az esztétikum világában még az etikai szempont egyoldalú érvényesítését is elveti. E tekintetben Walter Paternek (1839–1894)²² és Gozdsu Eleknek (1849–1919)²³ az immoralizmus felé határt vonó, ám minden más összefüggésben kompromisszummentes esztétizmusát előlegezi. Nem zárkózik el attól, hogy elismerje az erkölcsi *jó* létjogosultságát a művészet szférájában. Csakhogy erre kizárólag abban az esetben hajlandó, ha a *jó* – dominanciaigénye feladásával – mellérendeltségen alapuló, harmonikus viszonyt alakít ki a *széppel*.

A szépség érték kategóriája kulcsszerephez jut Madách kevésbé kidolgozott antropológiájában is. Az értekező az emberi létmód egyik sajátos jegeként tartja számon a szépség iránti érzéket és igényt.²⁴ Az ember az ő számára nemcsak a jó és a rossz között választó morális lény, hanem esztétikai lény is, aki megkülönbözteti egymástól a szépet és a rútát. Ugyanakkor Madách itt kénytelen korlátozással is élni, hiszen pontosan tudatában van annak, hogy nem minden ember fogékony a szép iránt. Vannak, akikre nem, vagy csak ritka alkalmakkor és csekély mértékben gyakorolnak megragadó hatást azok a jelenségek, amelyek valóban szépek.

A szép tehát a maga éteri elszigeteltségében univerzális, örökkévaló és tisztán esszenciális. Az egyes szubjektumoknak – vagy ha az individuálisnál magasabb szerveződési szinteket is figyelembe vesszük: a különböző társadalmi csoportoknak, kultúráknak, történelmi korszakoknak – a széphez való aktuális viszonyát ellenben a partikularitás, az időbeliség és egyéb akcidenális mozzanatok határozzák meg.

Madách döntően egyetlen művészeti ág, a szépirodalom terepében vizsgálja a „rég” és az „új” jelzőkkel illetett koroknak a széphez fűződő, merőben eltérő viszonyát. A két oldal között – gyakran ötletszerű – összehasonlításokat tesz, amelyekből mindig a „modern” kerül ki vesztesen. Szerinte az antik világ emberei még a valódi szépre függesztették a tekintetüket, míg az új Európa polgárait már inkább csak az *érdekes*, az *ingerlő* vonzza. Madách itt voltaképpen arra céloz, hogy saját korában a Nietzsche által apollóninak nevezett művészet értelmi rendje végtelenen háttérbe szorul, miközben az esztétikum „alvilága”, az érzékiség kitör leszorítottagságából (elfojtottságából) – és mind jobban előtérbe kerül.

A romlás szerinte a befogadás közegében is tetten érhető. Mintha feledné elitizmusát, kinyilatkoztatja – feltételezhetően a homéroszi eposzok és a klasszikus kori athéni tragédiák példái nyomán –, hogy a görögöknél az alkotó (az előadó) és a – nem kisszámú – közönség viszonyát

még a közvetlen közelség jellemezte. A művek előadása befogadók sokasága számára jelentett eleven élettől áthatott szakrális eseményt. A modern korban ellenben egyre távolabb kerül egymástól a művész és a közönség; a műalkotások már nem képesek olyan kataritikus élményt nyújtani, mint azelőtt – véli az értekező.

Madách kultúrkritikája műfajelméleti síkon is megfogalmazódik. A székfoglaló szerzője egyedi műfaji értékrendet vall a magáénak; olyat, amelyet egyetlen jelentős irodalomesztéta sem oszt – sem a saját korában, sem később. Roppant különös a (modern kori) regény műfajával kapcsolatos álláspontja. Nem a nagyepika reprezentatív műfaját látja benne, hanem az újabb idők irodalmi torzszülöttjét.²⁵ (Ő maga körülményesebb kifejezőmódot használ: „korunk csodálatos műfogalmainak monstruózus gyermeke”-ként²⁶ aposztrofálja a regényt.) Szinte csak mennyiségi vonatkozásokkal foglalkozik a műfaj kapcsán. A legkevésbé sem értékeli azt az „extenzív egyetemességet” – a kissé elavult terminus Lukács Györgytől származik –,²⁷ amely a hosszabb lélegzetű regény sajátja. Meglátása szerint – amelyet egy tetszetős, ám komolyan nem vehető érvel próbál alátámasztani – a modern regény jóval bőbeszédűbb, mint az antik eposz. („Egy Homérosz *Iliásza* nagyszerű cselekvényeit oly idő alatt játszatja le szemeink előtt, mely sok újabbkori írónak alig elég, hogy két szerelmesét, kik között minden akadály egy fonnott kerti gátnál alig egyéb, egymással megismertesse.”²⁸) Ugy vélekedik, hogy a regényíró túlzott jelentőséget tulajdonít az apró részleteknek; aránytalanul sokat foglalataskodik azaz, hogy kimerítő leltárját adja az élet esetleges jelenségeinek; nagyszámú partikuláris összefüggést térképez fel, ám nem képes eljutni a valódi szintézishez.

Madách gondolatmenetének ezen a pontján – jóllehet nem írja le idősebb kortársa nevét – mintha azzal a Kemény Zsigmonddal szállna vitába, aki egy 1853-as esszé tanulmányában (*Eszmék a regény és dráma körül*) az akkori magyar irodalomértelmezés terén üdítően újszerűnek ható regényelmélettel²⁹ állt elő. Kemény finom és árnyalt, egyrészt-másrészt típusú érvelése szerint a regény, noha a „[...] a szépirodalom minden nevei közt a legkétségesebb esztétikai becsű, a legformátlanabb alakú”,³⁰ a valóság összetettségének – illetve kifejezetten az emberi attitűdök, értékrendek, világszemléletek pluralitásának – bemutatására alkalmasabbnak tűnik más műfajoknál. Fő

értéke éppen az, amit Madách negatívumnak látott: „a körülményesség, a detailok varázsa az állapotok, helyzetek, irányok és jellemek festésében”.³¹ [Kiemelés az eredetiben – M. G.]

Madách a regény befogadhatóságával kapcsolatban is sarkos különvéleményt alakít ki. A műfajra jellemző túlméretezettség szerinte nyomasztó hatást gyakorol az olvasóra, akinek aránytalanul sok idejét kell feláldoznia, ha nem retten vissza attól, hogy megküzdjön egy-egy efféle – hatalmasra növesztett, idomtalan – szövegszörmnyel.

Az értekező a regénnyel nemcsak az eposzt állítja szembe, hanem – utalások szintjén – a drámai költeményt is, amely, amellet, hogy a költőiséget a gondolatgazdagsággal és a lényeglátással ötvözi, a hit, a fantasztikum, a termékeny irracionális iránt is nyitottságot mutat. Madách láthatóan bízik abban, hogy az utóbbi műfajnak – amelynek mintapéldáiként Goethe *Faust*-ját és Byron *Manfred*-jét említi³² – még nem merültek ki a tartalékai. Ami érthető, hiszen *Az ember tragédiája* szerzőjeként önmaga ellen beszélne, ha elismerné, hogy a drámai költeménynek nincs jövője.³³

A részrehajlástól sem mentes műfajszembesítés nem előzmény nélküli Madách értekezői munkásságában. Ifjúkori, pályázatra írt és életében kiadatlan esztétikai dolgozatában, a *Művészeti értekezésben* nemcsak az irodalom (és a színház), hanem a zene iránti érdeklődésének is tanújelét adja, amikor sommásan leértékeli az opera műfaját a drámával – értsd: a görög tragédiával – szemben:

Madách Imre. Roskovics Ignác festménye³⁶

„A dráma költészet, lelki élvezetre számított, melynek hatása magában a köl-

teményben fekszik, nem szemet gyönyörködtető cifra látványban. Díszítvényeink azért éppen a cselekvény szükségéhez alkalmaztassanak, semmi felesleges ne legyen rajtuk, mit a cselekmény³⁴ nem magyaráz [...]. S ez is egyik dicsősége az értelmesség szülte drámának a gyermekes érzécsiklandó opera fölött, mely a szabó és festő nélkül sovány árnyát hagyja csak az utóvilágnak, hasonló sok *relikviához*, melyről ha levonjuk a cifra palástot, utálatos váza tűnik elénkbe.”³⁵

A fenti szövegrész – amely egy koraérett tizenkilenc éves fiatalember tollából szakadt ki – a szélsőséges esztétikai konzervativizmus riasztó példajaként idézhető. Mindazonáltal – annak ismeretében, hogy ugyanez a szerző

tizenhét–tizennyolc évvel később megírta a legnevezetesebb magyar drámai költeményt, *Az ember tragédiáját* – elgondolkodtató, mit emel ki az operával ellentétbe állított görög dráma pozitívumaként az ifjú Madách. Azt, hogy a két, színpadra szánt műfaj közül az utóbbinak – szemben az előbbivel – nem a látványvilága az igazán emlékeztető, hanem a gondolatisága, amely poétikus nyelvi megformáltsággal párosul. Sokatmondó a drámához társított „értelmesség szülte” és az operát minősítő „érzécsiklandó” jelzők használata – és azok oppozícióba helyezése is. Olyan, erősen kiélezett antitetikus viszony kezd körvonalazódni itt, amely mélyebb ismeretelméleti és etikai, illetve individuálpaszichológiai összefüggésekre vezethető vissza. Végző soron az értelem és az érzékiség személyiségerőinek a kanti filozófia különböző részterületein újra és újra felbukkanó kettőssége él tovább ebben a merev szembeállításban.

5. Közelítések egy magasabb szintű eszmei egység felé

Befejezésként szólni kell arról, hogy *Az esztétika és a társadalom viszonyos befolyásának* gondolatmenete korántsem annyira kiszámítható, mint amilyennek a dolgozatunkban megformálódó rekonstrukciós kísérlet alapján látszik. A székfoglalónak olyan szövegrészletére is hivatkozhatunk, amely egyértelműen jelzi: a kultúrkritikus Madách nem elégszik meg azzal, hogy felvázol egy múltba fordított utópiát.

Induljunk ki abból, hogy az értekező számára a művészeti szép nem életpótlék. Nem egyszerű hordozója a *hasznos*, a *célszerű* paradigmáját kiegészítő, nehezen megfogható eszmei tartalmaknak. Jóval több annál: a transzcendencia követe az emberi világban. Márpedig ha ez így van, akkor az esztétikai értékszféra iránt a végsőig elkötelezett Madách nem érheti be annyival, hogy autonómiát igényel a művészeti szépnél. Ezért kívánja a követelmény szintjére emelni azt a merész, de nem merőben új – feltételezhetően Friedrich Schiller (1759–1805) által ihletett³⁷ – elképzelést, melynek lényege, hogy a szép immár ne korlátozódjon a leszűkített értelemben vett esztétikum területére; terjeszkedjen messze túl annak határain.

Madách akkor sem próbálja visszafogni kritikusi énjét, amikor meghirdeti a szép expanziójának programját. Előbb általánosságban „balítélet”-nek³⁸ nevezi azt a fantáziátlan, lehangoló, ám igen elterjedt véleményt, amely szerint az „ügynevezett szépirodalom”³⁹ (és – hozzátehetnénk – más művészetek) keretein kívül működő társadalmi objektívációs rendszerek semmilyen formában nem tartoznak a tágabban értelmezett esztétikum illetékességi köréhez. Majd nem ártallja a hazai közállapotok metsző bírálatát adni, ám ezt az igényes nyelvhasználat, a szép stílus (tanító)mesterének emelkedett nézőpontjából teszi. Ennek megfelelően: gondosan ügyel arra, hogy ne lehessen a direkt napi közéletiség aprópénzére váltani az általa leírtakat. Példáit a tudomány (illetve a tudományos ismeretterjesztés), a jog, a politikai kommunikáció és a sajtó területéről hozza:

„Tudományos tárgyalásokban elnézzük a legalaktalább alakot, sőt, a műgond, a tetszető csín már gyanút költ sokakban a tartalom mélysége iránt. / Megyei jegyzőkönyvekben hemzsegnek a legbotránykozatóbb kifejezések; politikai szónoklatainkban az ízlés minden lépten-nyomon új sérelmet szenved; napilapjaink végre versenyezni látszanak a műformák elhanyagolásának netovábbjában.”⁴⁰

Madách szavaiból kiviláglik, hogy a tanulmányíró esztétizáló megközelítése valamelyest a politika terrénumát is érinti. Ezt az összefüggést igazolja – és egyúttal árnyalja – a székfoglalónak egy másik szöveghelye is, ahol a szerző dicsőően szól Deák Ferenc szónoki stílusáról. A Felirati Párt élén álló státusférfit beszédeinek választékos kifejezőmódja, nyelvi csiszoltsága Madách számára annak a – hangzatos, ám leegyszerűsítő – tételnek a helyességét példázza, mely szerint „a nagy gondolat mindig csak nemes és tetszetős alakban kíván létre is vergődni”.⁴¹

Holott tudvalevő: az új abszolutizmus gyengülésekor a Deák-féle mérsékelt politikai program – tartalmi vonatkozásban – nem állt igazán közel Madáchhoz, ellenben a *Politikai hitvallomás* szerzője jórészt azonosulni tudott azzal a radikálisabb irányvonallal, amelyet Deák Ferenc ellenfele, az 1861 májusában tragikus körülmények között elhunyt Teleki László jelenített meg. Nem mellékesen: a politikus Madách – aki 1861 áprilisától augusztusáig Balassagyarmat képviselőjeként az országgyűlésnek is tagja volt – Teleki halála után sem változtatta meg pártállását (még ha több megértést is tanúsított Deák óvatos pragmatizmusa iránt, mint azelőtt).⁴²

Igaz: most sem a politikus, hanem a gondolkodó Madách ír méltánylóan a Felirati Párt vezéralakjának műveltségéről és retorikai tudásáról. Az értekező úgy látja: Deákra nem érvényes az általa az imént felállított komor diagnózis. A korábbi igazságügyminiszter képes ellenállni a kor nivelláló szellemi tendenciáinak, mivel – az újabb magyar közéleti személyiségek döntő többségével szemben – továbbra is egy klasszikus alapú, szilárd ízlésideal jegyében építi fel szónoklatait.

Mindez azt is jelenti, hogy a „két Madách” – az esztétizáló kultúrkritikus gondolkodó és a haladáselvűek oldalán küzdő jogász–politikus – radikálisnak tűnő különbözősége nem szakadákszerű. Közöttük egy harmadik Madách, a szónok közvetítő, aki amellet, hogy közszereplőként a nyilvánosság előtt meggyőzően beszél, a retorika elméleti, esztétikai kérdéseivel is foglalkozik, és aki – tekintve, hogy a retorika és a poétika diszciplínái nehezen szétválaszthatók – az alkotóművész (a költő, drámaíró és novelista) Madách felé is hidat ver. Madách Imre intellektuális személyiségének egysége tehát nem vész el szerepei sokféleségében.

MÓRO CZ, GÁBOR

Kulturkritische Idee-Fragmente in der Abhandlung von Imre Madách *Über die Wechselwirkung von Ästhetik und Gesellschaft*

(Zusammenfassung)

Die Komplexität von Imre Madáchs intellektueller Persönlichkeit zeigt sich darin, dass er zugleich Jurist, liberaler Politiker, Redner, kreativer Künstler sowie ein Denker war, der den modernistischen Glauben an den Fortschritt mit Distanz betrachtete und eine ästhetisierende Perspektive einnahm. Im Mittelpunkt unserer Studie steht dieser letzte Rollen aspekt.

Das leitende Prinzip unseres Gedankengangs ist der kulturkritische Aspekt der nicht nur in Madáchs bekanntestem Werk, dem dramatischen Gedicht *Die Tragödie des Menschen*, sondern auch in den seltenen zitierten Abhandlungen des Schriftstellers zu finden ist. Diese ideologische Tendenz kommt im Text *Über die Wechselwirkung von Ästhetik und Gesellschaft* sehr deutlich zum Ausdruck.

MÓRO CZ, GÁBOR

Fragments of Ideas Concerning Cultural Criticism in Imre Madách's Essay *The mutual Influence between Aesthetics and Society*

(Abstract)

The complexity of Imre Madách's intellectual personality is shown by the fact that he was simultaneously a lawyer, a liberal politician, an orator, a creative artist and a thinker who maintained distance from faith in progress of modernity and adapted an aestheticizing perspective. Our study focuses on the latter aspect of his roles.

The guiding principle of our approach is the perspective of cultural criticism, which can be found in not only Madách's most famous work, the dramatic poem *The Tragedy of Man*, but also in his less frequently referred treatises. This intellectual tendency is very prominently present in the text *The Mutual Influence between Aesthetics and Society*.

Die Studie – unter Einbeziehung von Beispielen und Parallelen aus der Geschichte der Philosophie und Ideen – zeigt detailliert, wie die verschiedenen Dimensionen einer ästhetisch geprägten Weltanschauung, ethischen Perspektive und Gesellschaftskritik in Madáchs (des Essayisten) konservativ gefärbter Interpretation von Kultur miteinander verwoben sind.

Laut dem Fazit der Studie lassen sich die Widersprüche von Madáchs vielseitiger intellektueller Persönlichkeit anhand des Begriffs der „Vermittlung“ auflösen. Dieser Aspekt weist eindeutig auf die Einheit von Lebensweg, Weltanschauung und Lebenswerk auf einer höheren Ebene hin.

The study – taking into account examples and parallels from the history of philosophy and ideas – presents in detail how the various dimensions of aesthetic-based worldview, ethical perspective and social criticism intertwine in essayist Madách's conservative-tinged interpretation of culture.

According to the conclusion of the study the contradictions in Madách's multifaceted intellectual personality can be resolved on the basis of the concept of “mediation”. This moment clearly refers to the higher-level unity of life path, worldview and oeuvre.

Jegyzetek

¹ FÁBIÁN Ernő: *Az élet értelme. Madách filozófiája*. Szerk. JAKAB Márta. Kolozsvár, 2012. Kriterion, 137–138. p.

² Barta János sommás és kissé érdes megfogalmazása szerint: „Két székfoglalója [...] nem sok újat mond tudományos tekintetben, van bennük közhely is elég, de meglepnek férfias józanságukkal.” BARTA János: Madách Imre [1942] In BARTA János: *Magánélet és remekmű. Madách-tanulmányok*. Budapest, 2003. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 194. p. – Azt azonban Barta is elismeri, hogy a madáchi élet-út záró szakaszát – az 1860 és 1864 közötti éveket – „egy olyan ember élte végig, aki már szilárd talajt érez a lába alatt. [...] A szilárdság átsugárzik tudományos gondolkodásán is.” Uo. 193–194. p.

³ Az esztétika és a társadalom viszonyos befolyását Madách önálló tanulmányának szánta, és kezdetül fogva a Szépirodalmi Figyelő című folyóiratban kívánta publikálni. Am, miután megválasztották a Kisfaludy Társaság tagjává, úgy döntött: székfoglalóvá formálja át készülő írását, amelyet azután a Társaság 1862. március 27-i ülésén olvasott fel. (L. RADÓ György: *Madách Imre. Életrajzi krónika*. Salgótarján, 1987. „Balassi Bálint” Nógrád Megyei Könyvtár, 272–274. p.) Majd a kör bezárult: a végleges szöveget a *Szépirodalmi Figyelő* elfogadta közlésre, és néhány héttel később, két részletben meg is jelentette. (A pontos megjelenési adatok: *Szépirodalmi Figyelő*, 1862. [április 17.] 24. sz. 369–372. p.; uo. 1862. [április 24.] 25. sz. 385–389. p.)

⁴ Az eredeti Winckelmann-szövegben a formula képzőművészeti (szobrászati) vonatkozásban szerepel: „A görög mesterművek általános és kiváltképpen jellemvonása végül is valami nemes egyszerűség és csendes nagyság, mind a testtartásban, mind pedig a kifejezésben. Ahogy a tenger mélye mindig nyugodt marad, bár-hogy tombol is a felszín, éppúgy a görögök figuráiban a kifejezés minden szenvedélyesség mellett nagyszerű és higgadt lelket mutat.” WINCKELMANN, Johann Joachim: Gondolatok a görög műalkotások utánzásáról a festészetben és a szobrászatban In WINCKELMANN, Jo-

- hann Joachim: *Művészeti írások*. Szerk. BENCE György, ford. RAJNAI László és TÍMÁR Árpád. Budapest, 1978. Magyar Helikon, 30. p. – Az értekező Tímár Árpád fordította.
- ⁵ Az értekező Kölcsey kultúrafelfogásának „winckelmannianus” vonatkozásairól l. Radnóti Sándor hatástörténeti elemzését. RADNÓTI Sándor: *Jöjj és láss! A modern művészetfogalom keletkezése. Winckelmann és a következmények*. Budapest, 2010. Atlantisz, 500–510. p.
- ⁶ L. pl. a Kölcsey-tanulmány következő szövegrészeit: „A hagyomány annál poétaibb alakot nyer magának, mennél több egyes történetekre oszlik fel, oly egyes történetekre tudniillik, melyek a regénység színét viselvén, az egésznek elevenítő fényt kölcsönözhetnek. A görög hagyomány tele van ilyenekkel, s az ilyenek abban még több költői felemelkedéssel bírnak azon oknál fogva, mert vagy mítoszokká lettek, vagy mítoszokkal vegyültek. A magyar hagyományban semmi mitológiai nyomokat észre nem veszünk [...]” KÖLCSEY Ferenc: *Nemzeti hagyományok* In KÖLCSEY Ferenc: *Hymnus. Nemzeti hagyományok. Parainesis. Válogatás a Kölcsey-életműből*. Szerk. SZABÓ G. Zoltán. H. n., 1997. PannonKlett, 55. p. – „Íme tudósaink a görög hagyományt a káosztól és Kronostól fogva Prometheuson, Heraklesen s az egész közben folyt és követő időn keresztül a historia századáiig nyomról nyomra követhetik; midőn saját nemzeti hagyományunk oly parányi s egymástól oly messze fekvő töredékeken fundáltak.” Uo. 54. p.
- ⁷ NIETZSCHE, Friedrich: *A tragédia születése avagy görögség és pesszimizmus*. Ford. KERTÉSZ Imre. 2. kiadás. Budapest, 2003. Magvető.
- ⁸ L. RUSKIN, John: *Velence kövei*. Budapest, 1896–1898. Akadémiai. Különösen: I. kötet, 1., 13. és 15. p.; ASBÓTH János: *Egy bolyongó tárcájából*. Pest, 1866. Szerző saját kiadása, I. kötet, 83–107.; ASBÓTH János: *Álmok álmódója* In *Asbóth János válogatott művei*. Szerk. KICZENKO Judit. Piliscsaba, 2002. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 81–87., 119–121. p.
- ⁹ PULSZKY Ferenc: *Különvélemény (Az ember tragédiája)* In S. VARGA Pál (szerk.): *Madách Imre emlékezete*. Budapest, 2024. Osiris, 81. p.
- ¹⁰ RÁKOSI Jenő: *Pulszky Ferenc mint kritikus* In S. VARGA Pál (szerk.): *Madách Imre emlékezete*. Budapest, 2024. Osiris, 84. p.
- ¹¹ BALOGH Csaba: *Egy kis polémia. Pulszky Ferenc és a Tragédia ősbemutatója. Magyar Művészet*, 2019. 2. sz. 108. p.
- ¹² SZABAD György: *Madách politikai hovatartozása a reformkorban. Nógrádi Fórum*, 1983. 2. sz. 46. p.
- ¹³ ANDRÁS László: *A Madách-rejtély*. Budapest, 1983. Szépirodalmi, 93. p.
- ¹⁴ Uo.
- ¹⁵ Kerényi Ferenc ugyanakkor legendának minősíti azt a közkeletű hiedelmet, hogy „betegsége miatt [...] magányában borongó, nógrádi remete” lett volna ebben az időszakban Madách. 1848 nyarán és őszén például Nógrád vármegye főbiztosaként aktívan részt vett a honvédség szervezésében, sőt: júliusban maga is jelentkezett önkéntesnek a déli hadszíntérre (igaz, végül nem lett tagja az új haderőnek). – L. KERÉNYI Ferenc: *Madách Imre*. Pozsony, 2006. Kalligram, 116–119. p. (Az idézett szavak a könyv 117. oldalán találhatók.)
- ¹⁶ Belitzky János és Krizsán László például homlokegyenest eltérő álláspontot képviseltek azzal kapcsolatban, hogy Nógrád vármegye – szabadságharc alatti – első osztrák megszállásának időszakában (vagyis 1849 januárja és áprilisa között) milyen mértékben működött együtt a fennálló hatalommal Madách. Az viszont jól dokumentált tény, hogy a korábbi reformer politikus ezekben a hónapokban (is) ellátta vármegyei főbiztosi feladatait (Krizsán szerint anélkül, hogy kiszolgált volna a „labanc igazgatást”). – L. BELITZKY János: *Adalékok Madách Imre 1849. évi megyei közigazgatási tevékenységéhez. Palóc föld*, 1971. 4. sz. 51–55. p., illetve KRIZSÁN László: *A politikus Madách. Dunatáj*, 1984. 3. sz. (augusztus) 5–20. p. (A „labanc igazgatás” kifejezés a Dunatáj – jegyzetünkben feltüntetett – lapszámának a 10. oldalán található.)
- ¹⁷ MADÁCH Imre: *Politikai hitvallomás* In MADÁCH Imre: *Próza 2. Egyéb írások*. (Madách Imre művei XI.). Szerk. BENE Kálmán és
- ANDOR Csaba. Szeged, 2022. Madách Irodalmi Társaság, 33–34. p. – A választási röplapról lásd még Szabad György elemzését. SZABAD György: *Madách „politikai hitvallása”*. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1973. 4. sz. 357–365. p.
- ¹⁸ SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Történelemértelmezés és szerkezet Az ember tragédiájában*. In SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Világkép és stílus. Történeti-poétikai tanulmányok*. Budapest, 1980. Magvető Kiadó, 375. p.
- ¹⁹ Kép forrása: MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája*. (Hatodik díszkiadás) Budapest, 1905. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T., 33. p.
- ²⁰ BARANYI Imre: *A fiatal Madách gondolatvilága (Madách és az Athenaeum)*. Budapest, 1963. Akadémiai, 103. p.
- ²¹ MADÁCH Imre: *Az esztétika és a társadalom viszonyos befolyása* In MADÁCH Imre: *Próza 1.* (Madách Imre művei XI.) Szerk. BENE Kálmán és ANDOR Csaba, Szeged, 2021. Madách Irodalmi Társaság, 212. p.
- ²² PATER, Walter: *A renaissance*. Ford. SEBESTYÉN Károly. Budapest, 1913. Révai.
- ²³ L. Gozdsdu Elek Weisz Annához írott esszéisztikus leveleinek gyűjteményét, amely a magyar esztétizmus „enciklopédiájának” is tekinthető. ALEXA Károly – PONGRÁCZ P. Mária (szerk.): *Kertünk Istennel határos. Gozdsdu Elek és Weisz Anna levelezése 1906–1915*. Budapest, 2001. Kortárs Kiadó.
- ²⁴ E ponton megemlíthető, hogy a jogász voltát meg nem tagadó szerző egy utalás erejéig párhuzamot von az „esztétikai művelődés”, illetve a természetes jogérzék között: „[...] az esztétikai művelődés az összes szépművészetek határával sem éri el határát, s hat kívülök is, mint a jogérzet, melyet a törvénykezésnek terme be nem zár.” MADÁCH Imre: *Az esztétika és a társadalom viszonyos befolyása*. In MADÁCH Imre: *Próza 1.* (Madách Imre művei XI.) Szerk. BENE Kálmán és ANDOR Csaba, Szeged, 2021. Madách Irodalmi Társaság, 208. p. – Az „esztétikai művelődés” homályos és elasztikus fogalma ebben a szövegkörnyezetben alighanem a szépség, a kultúra iránti igényt is jelentheti, amely – a jogérzékhez hasonlóan – nagyon mélyen gyökerezik az intézményes társadalmi rendet, illetve a szűkebb szakértői szférát logikai értelemben megelőző emberi lét közvetlenségében, a mindennapi életvilágban.
- ²⁵ Máté Zsuzsanna figyelt fel arra, hogy az esztétika és a társadalom viszonyos befolyásában megfogalmazódó regényelmélet újdonsága viszonylagos a Madách-életművön belül. Az 1862-es székfoglaló legfőbb szövegelőzménye ebben a vonatkozásban Madách datálatlan recenziója George Sand Lélia című regényéről. Ez az éles hangvételű kritika – amely Máté Zsuzsanna feltételezése szerint 1859 és 1862 között íródott – egyúttal a romantika korabeli regény műfajának erőteljes bírálatát is magában foglalja. L. MÁTÉ Zsuzsanna: *Filozofikum és esztétikum kölcsönviszonyáról – kiemelten a madáchi életműben*. Szeged, 2018. Madách Irodalmi Társaság, 475–476., 478.; MADÁCH Imre: *Eszmék Léliáról*. In MADÁCH Imre: *Próza 1.* (Madách Imre művei X.) Szerk. BENE Kálmán és ANDOR Csaba, Szeged, 2021. Madách Irodalmi Társaság, 199–204. p.
- ²⁶ MADÁCH Imre: *Az esztétika és a társadalom viszonyos befolyása*. In MADÁCH Imre: *Próza 1.* (Madách Imre művei X.) Szerk. BENE Kálmán és ANDOR Csaba, Szeged, 2021. Madách Irodalmi Társaság, 213. p.
- ²⁷ A fogalom többször is felbukkan a filozófus-esztéta különböző munkáiban. L. pl. LUKÁCS György: *Szolzsenyicin: Ivan Gyenyiszovics egy napja* In LUKÁCS György: *Világirodalom*. Budapest, 1969. Gondolat Kiadó, II. kötet, 313. p.
- ²⁸ MADÁCH Imre: *Az esztétika és a társadalom viszonyos befolyása*. In MADÁCH Imre: *Próza 1.* (Madách Imre művei X.) Szerk. BENE Kálmán és ANDOR Csaba, Szeged, 2021. Madách Irodalmi Társaság, 213. p.
- ²⁹ L. NYILASY Balázs: *Kemény Zsigmond regényelmélete. Studia Litteraria*, 2014. 3–4. sz. 51–57. p. DOI: <https://doi.org/10.37415/studia/2014/53/4150>.
- ³⁰ KEMÉNY Zsigmond: *Eszmék a regény és dráma körül* In KEMÉNY Zsigmond: *Élet és irodalom*. Szerk. TÓTH Gyula. Budapest, 1971. Szépirodalmi, 194. p.

- ³¹ Uo. 191. p.
- ³² MADÁCH Imre: Az esztétika és a társadalom viszonyos befolyása. In MADÁCH Imre: *Próza I.* (Madách Imre művei X.) Szerk. BENE Kálmán és ANDOR Csaba, Szeged, 2021. Madách Irodalmi Társaság, 217. p.
- ³³ Idekíváncznak a „bölcshatár” magabiztos hangját megszólaltató Sőtér István szigorú kritikai megállapításai: „Látnivaló, Madách nem ismeri föl a regényben a jövő műfaját, s teljes tájékozatlanságban a világirodalom nagy példái felől, kétségbevonja a regény vállalta ábrázolási feladat megoldhatóságát is (»Ki bírna mérőföldnyi hosszú képbe, vagy napokig tartó zenedarabba egységet s költői életet lehelni?«) Amikor ezt a gondolatát kifejti, Balzac, Stendhal [az utóbbi munkássága csak az 1880-as évektől vált széles körben ismertté – M. G.], Dickens stb. életműve rég kibontakozott már – s a regénnyel szemben épp a Tragédia drámai-költemény-formája válik csakúgy időszertülné, miként az eposzé is.” SÖTÉR István: Madách Imre [1955] In SÖTÉR István: *Romantika és realizmus*. Budapest, 1956. Szépirodalmi, 237. p.
- ³⁴ A cselekvény – cselekmény variánsokat következtetlenség nélkül használja Madách. Egy mondaton belül előbb a „cselekvény”, majd a „cselekmény” változat szerepel – Madách eredeti szövegében is. A két szó jelentése természetesen azonos.
- ³⁵ MADÁCH Imre: Művészeti értekezés. In MADÁCH Imre: *Próza I.* (Madách Imre művei X.) Szerk. BENE Kálmán és ANDOR Csaba, Szeged, 2021. Madách Irodalmi Társaság, 197. p.
- ³⁶ Kép forrása: *Vasárnapi Ujság*, 1890. (november 2.) 44. sz. 709. p.; Arcanum Újságok.
- ³⁷ A német kultúrfilozófus–esztéta vonatkozó műve: Levelek az ember esztétikai neveléséről In SCHILLER, Friedrich: *Művészet- és történelemfilozófiai írások*. Szerk. MIKLÓS Tamás, ford. MESTERHÁZI Miklós és PAPP Zoltán. Budapest, 2005. Atlantisz, 155–260. p. – Az értekezés a kötetben Papp Zoltán fordításában olvasható.
- ³⁸ MADÁCH Imre: Az esztétika és a társadalom viszonyos befolyása. In MADÁCH Imre: *Próza I.* (Madách Imre művei X.) Szerk. BENE Kálmán és ANDOR Csaba, Szeged, 2021. Madách Irodalmi Társaság, 209. p.
- ³⁹ Uo.
- ⁴⁰ Uo.
- ⁴¹ Uo. 210. p.
- ⁴² Madáchnak Deákhoz, illetve a Felirati Párthoz fűződő viszonyáról l. még Radó György és Kerényi Ferenc megállapításait. RADÓ György: *Így élt Madách Imre*. Budapest, 1990. Móra, 168. p.; KERÉNYI 2006. 199–200. p.

